

Om två filosofiska attityder

Karl Bergman

Det finns två slags filosofer.

Den ena säger: ”Det är uppenbart att fri vilja är oförenligt med determinism. Det ligger i själva begreppet ’fri vilja’. Men världen är deterministisk. Så fri vilja finns inte.”

Den andra säger: ”Det är uppenbart att fri vilja finns. Fri vilja är ju *det där* (pekar) – det där som vi har för vana att kalla ’fri vilja’. Men världen är deterministisk. Så fri vilja är förenligt med determinism.”

Fri vilja är bara ett exempel, förstås. Det jag är ute efter är två olika attityder som filosofer kan uppvisa gentemot de begrepp och fenomen de förtjänar sitt levebröd på att undersöka. Vi kan kalla dessa attityder för den ”eleatiska” respektive den ”ostensiva” attityden.¹ På ett ungefär:

Den eleatiska attityden tar sin utgångspunkt i vissa teorier, uppfattningar eller begreppsliga intuitioner om det aktuella fenomenet. Dessa, eller någon signifikant delmängd av dem, hålls konstanta, och ontologiska slutsatser dras på basis därav. Utgångspunkten är med andra ord att inget kan förtjäna namnet *N* såvida det inte lever upp till vissa teoretiska krav för att vara ett *N*. Om det visar sig att inget lever upp till dessa krav (kanske att inget *kan* leva upp till dem), så måste slutsatsen bli att fenomenet är ett oting och begreppet är tomt.

Den ostensiva attityden utgår från att våra försök att fästa begrepp eller namn vid världsliga företeelser i allmänhet är framgångsrika. Om *N* är ett namn eller begrepp som förekommer i vårt språk innan filosofen anländer och börjar analysera det, så antas det korrespondera mot ett verkligt fenomen. Ifall eventuella teorier vi hyser om detta fenomen – att de är oförenliga med determinism, till exempel – skulle visa sig omöjliga att förena med antagandet att fenomenet är verkligt, så är det teorierna, inte fenomenet, som får ge vika.

1. Jag sa att det ”finns två slags filosofer”, men strikt taget kan förstås en och samma filosof inta olika attityder till olika begrepp/fenomen.

Jag kallar den första attityden den "eleatiska", efter de försokratiska eleaterna – Parmenides och Zenon – som drevs av spetsfundiga argument till att förneka existensen av rörelse, förändring och rentav skillnad eller olikhet över huvud taget. Närmare vår tid hittar vi representanter för den eleatiska attityden i Uppsalafilosofen Adolf Phalén och hans lärjungar, som – efter vad jag förstått – förnekade både tidens, rummets och jagets verklighet, sporrade därtill av de motsägelser de ansåg sig kunna blottlägga i dessa begrepp.

Till den eleatiska attityden vill jag också räkna den *misstagsteori* som i våra dagar gör gällande att alla moraliska påståenden utan undantag är falska, eftersom de moraliska egenskaper de postulerar inte faktiskt finns. Tanken är att vårt begrepp om dessa egenskaper är en omöjlig fiktion: de beskriver något som är alltför märkligt, alltför "queer" för att kunna finnas (Mackie 1990; se även Olson 2014).

Från den ostensiva attitydens synvinkel gör sig den eleatiska filosofen skyldig till vad fysikern Carlo Rovelli (2022) kallat "den gamle fiskarens misstag". Rovelli berättar följande fabel:

En gång i tiden fanns en gammal fiskare som brukade njuta av solnedgången. [...] Men en man från staden kom förbi och sa till den gamle fiskaren: "Du vet, solen dyker inte faktiskt ned i havet. Den står stilla där ute och skiner ständigt. Det du ser är bara en perspektivuppvisning som beror på att vi rör oss." Den gamle fiskaren var förbluffad. Han litade på mannen från staden och började oroa sig. Solnedgången är en illusion. Därför är den inte verklig. Han hade bevittnat en icke-existerande händelse i årtal. Han hade bedragits hela sitt liv. (Rovelli 2022, s. 1)

Fiskarens misstag består i att prioritera sin *teori* om solnedgångar – en solnedgång består i att solen faktiskt bokstavligen sjunker ned i havet – framför den ostensiva länk som hans hittillsvarande estetiska uppskattning faktiskt ägt till ett visst påtagligt fenomen, till just *detta* vördnadsbjudande kosmiska spektakel. I fiskarens fall kan vi nog alla gå med på att misstaget är just precis ett misstag. Om detsamma gäller fri vilja och moral tänker jag inte försöka avgöra här.

Ovanstående exempel kan ge intrycket av att den eleatiska attityden nödvändigtvis måste utmyнна i något slags nihilism, till slutsatsen att de filosofiskt centrala begreppen saknar verkliga korrelat. Så är inte fallet. Eleatikern kan mycket väl dra slutsatsen att de flesta av våra begrepp äger tillämpning i verkligheten. Nihilismen är dock en ständigt närvarande potential hos denna attityd: dess mest karakteristiska yttring.

Den ostensiva attityden, å sin sida, är svårare att knyta till någon given skolbildning. Den återkommer som ett motiv här och var i vår tradition. En stilbildande yttring finner man kanske i G.E. Moores ”common sense”-filosofi, och hans berömda bevis för yttervärldens existens (Moore 1962). När Moore håller upp sina händer och säger, här har ni ert bevis för yttervärldens existens, så tycks han säga: ”yttervärlden, det är ingenting annat än *detta* (viftar med händerna)”.

En liknande tanke hittar vi hos Maurice Merleau-Ponty, som i inledningen till sin *Perceptionens fenomenologi* skriver, apropå samma yttervärldens problematik:

Vi bör alltså inte fråga oss ifall vi verkligen uppfattar en värld, vi bör tvärtom säga: världen är *detta* som vi uppfattar. (Merleau-Ponty 1945, s. xi, min övers.)

Världen behöver inte leva upp till några teoretiska krav. Världen är helt enkelt *detta*, det vi uppfattar – och alla eventuella teorier om dess konstitution kan komma senare, efter att vi konstaterat att den faktiskt finns där ute. David Chalmers har nyligen försvarat en besläktad tankegång i sin bok *Reality+* (Chalmers 2022). Där argumenterar han för att vår verklighet mycket väl kan vara en *simulation*, skapad av någon ofattbart överlägsen intelligens – men att vi, även om så är fallet, inte därför ska dra slutsatsen att världen är en *illusion* eller att vi lever i en lögn. Världen finns verkligen – och den är en *simulation*! Vi hade inte fel om världens verklighet (”världen är *detta* som vi uppfattar”), vi var bara obekanta med vissa fundamentala fakta om dess konstitution och natur.

Den framlidne Daniel Dennett var en den ostensiva attitydens virtuos. I bok efter bok tog han sig an han den fria viljan och sökte finna en plats för den i det alltigenom materialistiska universum som var hans ständiga utgångspunkt. Dennett anklagas ibland för att ha förnekat *medvetandets* existens, vilket låter som en eleatisk uppfattning om något – men detta är en vantolkning: Dennett förnekade aldrig medvetandet, han förnekade endast vissa *filosofiska teorier* om medvetandet, vissa kluster av teoretiska antaganden som ansamlats kring detta begrepp.

Ur den eleatiska attitydens perspektiv måste den ostensiva attitydens iver, att rädda kvar fenomen som fri vilja, moral eller yttervärld till priset av vilka teoretiska krumbukter som helst, framstå som allt för revisionistisk. Vi vet vad fri vilja är, protesterar den eleatiska filosofen, och det är *inte* detta fattiga substitut som du erbjuder oss. Om du vill kalla substitutet för ”fri vilja” så står det dig fritt, men då har du bytt ämne,

och talar inte längre om det jag var intresserad av. Den ostensive filosofen genmäler att de *intressanta* fenomenen nog ändå i slutändan är de som verkligen *finns*, inte de teoretiska hjärnspöken som sysselsätter eleatikern.

Uppdelningen mellan den eleatiska och den ostensiva attityden svarar i språkfilosofin mot två slags idéer om hur orden får sin referens, hur de kommer i kontakt med de (presumptiva) fenomen de benämner. Enligt *deskriptivister* fixeras referensen av någon *beskrivning* – ett slags liten teori eller definition – som ligger inbäddad i ordets mening och som varje människa som behärskar denna mening åtminstone implicit känner till. Inget fenomen som inte stämmer in på beskrivningen kan korrekt benämnas med ordet. Deskriptivismen passar som hand i handsk med den eleatiska attityden. Vi har så att säga *först* angivit villkoren för att korrekt benämnas med ett visst ord, och först *därefter* ger vi oss ut i världen för att se ifall något faktiskt uppfyller dessa villkor. Det är alltså en fullkomligt öppen fråga ifall *något över huvud taget* uppfyller villkoren.

Enligt *kausalteoretiker* fixeras ordens referens genom det kausala samspelet mellan ord, språkanvändare och värld. Det finns olika varianter av denna teori, men en inflytelserik variant, förespråkad av bland annat Richard Boyd (1988) och Ruth Millikan (2010), menar att referensen hos ett ord är det fenomen som ingår i ett visst slags karakteristisk förklaring av hur vi, genom att använda ordet för att kommunicera med varandra, lyckats uppnå vissa karakteristiska typer av framgång. En konsekvens av detta synsätt är att ifall ordet äger ett framgångsrikt bruk i vårt liv, ifall det tjänar det slags mänskliga syften som språket är ämnat att tjäna, så kan vi vara hyfsat säkra på att det faktiskt finns ett fenomen där ute som hjälper till att förklara denna framgång, att ordet alltså refererar till något verkligt – annars hade denna framgång ju varit ett rent sammanträffande. En annan konsekvens är att orden, för att finna förankring i verkligheten, inte är beroende av någon som helst teori eller definition vi råkar hysa. Referens kommer först, alla eventuella teorier i ett senare skede. Kausalteorin passar därför väl ihop med den ostensiva attityden.

När jag nu kommit så här långt, bör jag väl avslöja att det faktiskt finns ett tredje slags filosof (och säkert ännu fler, som dock inte ska diskuteras här). Detta slags filosof säger: "Det är uppenbart att fri vilja är oförenligt med determinism. Det ligger i själva begreppet 'fri vilja'. Det är *också* uppenbart att fri vilja finns i världen. Fri vilja är ju *det där*

(pekar) – det där som vi har för vana att kalla 'fri vilja'. Därför måste determinismen vara falsk.”

Denna tredje sorts filosof försöker med andra ord *före*na den eleatiska och den ostensiva attityden med avseende på ett och samma begrepp/fenomen. Som ovanstående exempel visar, är denna hybridattityd särskilt fruktbar när det gäller att alstra överraskande filosofiska hypoteser om verklighetens beskaffenhet. Vi trodde kanske naivt att aprioriska reflektioner och länstolsantaganden om frihetsbegreppet inte *i sig* skulle räcka för att dra långtgående slutsatser om verklighetens natur, i stil med ”determinismen är falsk” – men hybridfilosofen rycker djärvt framåt. Ur de två mer renodlade attitydernas perspektiv, måste denna djärvhet framstå som grundlös. Riktigt så följsam till våra begreppsliga praktiker kan nog inte världen förväntas vara.

Litteratur

- Boyd, Richard N. 1988. ”How to Be a Moral Realist”. I *Essays on Moral Realism*, red. Geoffrey Sayre-McCord, s. 181–228. Cornell University Press.
- Chalmers, David J. 2022. *Reality+: Virtual Worlds and the Problem of Philosophy*. London: Allen Lane.
- Mackie, John L. 1990. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. London: Penguin Books.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1945. *Phénoménologie de la perception*. Paris: Gallimard.
- Millikan, Ruth Garrett. 2010. ”On Knowing the Meaning; With a Coda on Swampman”. *Mind* 119, nr 473, s. 43–81.
- Moore, George E. 1962. ”Proof of an External World”. I *Philosophical Papers*, s. 144–48. New York: Collier Books.
- Olson, Jonas. 2014. *Moral Error Theory: History, Critique, Defence*. Oxford: Oxford University Press.
- Rovelli, Carlo. 2022. ”The Old Fisherman’s Mistake”. *Metaphilosophy* 53, nr 5, s. 623–31.